

Maca Jogan, Živa Broder

SLOVENIJA: DVA DRUŽBENA SISTEMA V SPREMENLJIVI KOLEKTIVNI ZAVESTI

IZVLEČEK

V Sloveniji je vzpostavitev samostojne države pomenila tudi zamenjavo družbenega sistema socializma s kapitalizmom. V članku je predstavljeno spreminjanje vrednotenja teh dveh sistemov na podlagi podatkov longitudinalnega raziskovanja slovenskega javnega mnenja (od 1990 do 2013). V analizi so upoštevane splošne ocene o a) socialističnem obdobju nasploh in po časovnem zaporedju, b) kakovosti življenja pred osamosvojitvijo in v samostojni državi, c) odnosu do pojmov Evropa, socializem in kapitalizem, ki jih dopolnjujejo stališča respondentov o tem, kako izbrani štirje pojmi (pravičnost, človečnost, neenakost, blagostanje) ustrezajo njihovim predstavam o enem ali drugem sistemu.

KLJUČNE BESEDE: antikomunizem, demokracija, kapitalizem, neenakost, socializem.

Slovenia: two social systems in a changing collective consciousness

ABSTRACT

In Slovenia, the shaping of an autonomous state also meant replacing the socialist system with a capitalist one. The article presents the Slovenian population's changing evaluation of these two systems based on data collected through the Slovenian public opinion survey from 1990 to 2013. The analysis considers general assessments regarding: a) the socialist period in general and by time sequences; b) the quality of life before and after establishing the independent state; c) the relationship to the notions of Europe, socialism and capitalism, which are complemented by the respondents' statements on how four selected notions (justice, humanity, inequality and well-being) correspond to their images in both systems.

KEY WORDS: anticommunism, democracy, capitalism, inequality, socialism

1 Uvod

Družbeni razvoj Slovenije po drugi svetovni vojni zaznamujeta dva sistema in dve obliki državne urejenosti, ki ju časovno zamejujeta leti 1945 in 1991. V prvem, socialističnem obdobju se je Slovenija kot republika razvijala v okviru federativne jugoslovanske

države, po državni osamosvojitvi pa je vodilo razvoja postal kapitalistični sistem. Ob tej preobrazbi družbenega reda je treba poudariti, da je več stoletij delujoči kapitalizem potisnil z zgodovinskega prizorišča socializem, ki se je razvijal komaj nekaj desetletij. Oznaki kapitalizem in socializem upoštevamo kot krovna pojma za zgodovinsko (globalno) raznolike pojavne oblike, ki ju razlikuje sprejemanje (kapitalizem) ali zavračanje (socializem) dobička kot ključne vrednote pri ustvarjanju eksistencialno nujnih dobrin (v tržnem gospodarstvu) ter odnos do družbene neenakosti.

Pomemben teoretični navezni okvir pri pojasnjevanju sprememb v slovenski družbi pomeni upoštevanje raznolikosti socialističnih sistemov v praksi. V tem smislu ni sprejemljivo enačenje vseh oblik socializma v »vzhodni Evropi« in tudi ne vključevanje slovenskega socialističnega razvoja v to vrsto, temveč je treba upoštevati nekatere posebnosti. Glede na začetno stopnjo razvoja nekapitalističnega sistema tudi ni ustrezno njegovo označevanje s »komunizmom« (kar naj bi bila oznaka za razviti socializem).

O socializmu v Sloveniji lahko govorimo kot o zgodnjem socializmu, saj se je razvijal manj kot pol stoletja, od 1945 do 1991. Začetno revolucionarno odpravljanje kapitalističnega ekonomskega reda se je nadaljevalo s postopnim uveljavljanjem socialistične urejenosti na temelju družbene lastnine (Nečak in Repe 2003: 254–283); z uvedbo samoupravljanja (1950) naj bi se na vseh ravneh družbenega delovanja ustvarjale razmere za zmanjševanje družbene, razredne in spolne neenakosti. V prvem desetletju je bilo veliko skupnega z drugimi socialističnimi državami, vendar se je sistem v Sloveniji predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja vedno bolj oddaljeval od grobega centralističnega urejanja vsakdanjega življenja v nekaterih drugih socialističnih državah, ki je izključevalo individualno iniciativo in napore. Poudariti je treba, da se slovenski model urejanja medčloveških odnosov ni zagotavljal enostransko le s strani države, temveč da so se v to urejanje vključevale množice ljudi (državljanov), ki so s samopriskrbi prazaprav pomnožili državno dodeljena finančna sredstva in s tem omogočili izgradnjo močne institucionalne podlage (npr. vrtci, šole, domovi za starejše, zdravstveni domovi, kulturni in športni centri) za sorazmerno kakovostno življenje. Tudi s tem delovanjem, ki je bilo vključujoče za vse prebivalce, so se oblikovale zasnove »demokracije od spodaj«. K temu so prispevali še redni zbori volivcev in občanov, prenašanje odločanja o neposrednih potrebah prebivalcev na krajevne skupnosti itd. Skratka, v praksi je nastajala demokracija od spodaj, ki »ni omejena zgolj na sfero politike /.../, pač pa nujno vključuje celotno družbeno in ekonomsko življenje« (Vodovnik 426 :2014).

Za slovensko družbo je bilo značilno, da se je v praksi zelo približala socialnodemokratskemu tipu zagotavljanja družbene blaginje, kar so potrjevali npr. podatki Svetovne banke o dohodkovni razdelitvi (Dragoš in Leskošek 2003: 29)¹ in tudi nekateri drugi kazalci, npr. o zmanjševanju družbene neenakosti spolov (Jogan 2004: 367–374). Modernizacijski procesi so z ustreznimi reformami potekali zlasti od šestdesetih let naprej do

1. V šestdesetih in sedemdesetih letih je zgornja desetina najbogatejših gospodinjstev na Švedskem razpolagala z 21,3 % dohodkov vseh gospodinjstev, na Norveškem z 22,2 %, v Jugoslaviji pa z 22,5 %. Drugačen je podatek za ZDA – 26,6 %.

politične krize v osemdesetih,² ko so se pojavljala in krepila različna družbena gibanja, ki so se zavzemala za hitrejšo demokratizacijo družbe (Vodovnik 2014). (Brezobzirna) kritika vsega obstoječega se je vsebinsko navdihovala pri nasprotujočih si tipih družbenega reda in tako vključevala bodisi (demokratizirano) socialistično perspektivo bodisi »moderno« perspektivo »razvitih demokratičnih družb«, pri čemer se njihova bistvena značilnost (kapitalistični sistem) javno ni omenjala. Zadnja struja je ost kritike, ki naj bi bila čista, neideološka in znanstvena, usmerila predvsem v »totalitarizem«, »stalinizem« oziroma marksizem, ne pa v razkrivanje sodobnega kapitalizma (Kirn 1984).³ V totalitarizem je bila brez ostanka uvrščena tudi slovenska socialistična praksa, ki je bila v primerjavi z drugimi socialističnimi sistemi v praksi razmeroma svobodna in razmeroma pravična samoupravna ureditev (Rus in Toš 2005: 24).

Za navzven zelo prepričljivimi cilji izločitve iz skupne države Socialistične federativne republike Jugoslavije (zaradi naraščajočih mednacionalnih konfliktov) in državne osamosvojitve, ki so se krepili v drugi polovici osemdesetih, so bili – širši javnosti manj znani – cilji spremembe celotnega družbenega sistema. Ta cilj je eksplicitno zagovarjala leta 1989 ustanovljena koalicija Demokratična opozicija Slovenije (Demos), ki se je v programu zavzela za tržno gospodarstvo in takšno suvereno državo, »samostojno ali v konfederaciji z drugimi državami, ki ne bo temeljila na utopičnem projektu socializma« (Čepič 2005a: 1285). Ta cilj pa je bil dosegljiv le ob odpravi obstoječega »totalitarizma« oziroma »komunizma« in vladajočega enostrankarskega sistema z vodilno Zvezo komunistov; z uresničitvijo tega cilja naj bi se slovenska družba spet »normalizirala«. Socializem je bil pri Demosu dojet kot patološki pojav, ki bi ga bilo treba (kot vse bolezni) takoj in v celoti odpraviti.⁴

Kritično presojanje socializma je potekalo po znanem vzorcu »sestavljene sprevernjenosti« z dvakratno dehistorizacijo (Jogan 2000: 14): navezne aktualne družbe vzornice so očiščene negativnih strukturnih učinkov, slovenska socialistična družba pa je očiščena razlikovalnih pozitivnih lastnosti v odnosu do realsocialističnih družb; za zgodovinsko primerjavo znotraj slovenske družbe pa je priročna dvostopenjska delitev na socialistično (z izključitvijo pozitivnih pridobitev) in predsocijalistično preteklost (z izključitvijo negativnih značilnosti). Glavnina kritične usmeritve se je tako lahko skrčila predvsem na formo oblasti, vsebinska presoja vsestranskih posledic tržne ekonomije delovanja svobodnega trga dela (zlasti naraščanje neenakosti in revščine) pa je ostajala ob strani. Prikrito je ostajalo zlasti to, na kar so kasneje, ob ocenah zloma komunizma, opozorili nekateri zgodovinarji, namreč, da »resnični zmagovalec v letu 1989 ni bila demokracija, ampak kapitalizem« (Mazower 2002: 389).

2. Z vprašanjem krize so se intenzivno ukvarjali tudi slovenski sociologi, npr. na strokovnem posvetu z naslovom Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi, ki je potekal leta 1982 v Mariboru (zbornik z enakim naslovom, 1983).
3. A. Kirn je takšen pristop podrobno analiziral in ga argumentirano zavrnil na primeru enega od ključnih sodelavcev (Nove revije, ki je bila od začetka žarišče kritičnega diskurza) in kasnejših avtorjev ustave RS, T. Hribarja.
4. Že pred zmago Demosa na volitvah je bilo opravljeno simbolno očiščenje: 7. marca 1990 je bil v takratni republiški skupščini z ustavnimi amandmaji odpravljen naziv »socialistična« in ostala je le »Republika Slovenija«.

Podlaga za radikalni prelom s socializmom je bila v Sloveniji dana z rezultati prvih večstrankarskih volitev leta 1990,⁵ institucionalni temelji za vzpostavitev kapitalizma pa so bili izoblikovani kmalu po razglasitvi samostojne države (1991). Ključnega pomena za vzpostavitev novega, kapitalističnega ekonomskega reda je Zakon o denacionalizaciji (sprejet novembra 1991, URL 27/91-I),⁶ ki mu je novembra 1992 sledil Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij. Osamosvojitve se je pokazala kot kratkotrajno »prijateljsko sporazumevanje« (Vodovnik 2014: 425), kajti »tržni kapitalizem je poglobil socialni partikularizem. Dobili smo državo, izgubili pa družbeno substanco« (Kovač 31 :2015). Z denacionalizacijo se je v Sloveniji pojavil »povsem nov sloj bogatašev, ki so to postali zaradi rojstva (v družinah razlaščenecv), ne pa z lastnim delom«; posledica denacionalizacije pa je bilo že v prvem desetletju skokovito povečanje dohodkovnih neenakosti⁷ (Dragoša in Leskošek 2003: 37).

Zamenjava socialističnega družbenega sistema s kapitalističnim je prispevala k oblikovanju takšne družbe, »ki ni samo manj pravična, ampak tudi (vsaj na ravni organizacijske demokracije) tudi manj svobodna«, kot sta po prvem desetletju utemeljeno sklepala Rus in Toš (2005: 24). Čeprav je bila v devetdesetih letih v Sloveniji dosežena hitra rast kakovosti življenja celotnega prebivalstva, »so jo na žalost spremljali znaki asocialne diferenciacije slovenske družbe. /.../ Prav ta paradoks pa je ena od poglobitnih nevarnosti prihodnjega razvoja slovenske družbe, saj je prav splošna rast kakovosti življenja ugodna priložnost za nebolečo izenačevalno politiko« (Rus in Toš 2005: 28). Razvoj v drugem desetletju in zlasti z nastopom krize je še povečal družbeno neenakost, »liberaliziranje« tržnega gospodarstva pa se je sprevrglo v »absurdno privatiziranje, bolj fevdalno kakor kapitalistično« (Drenovec 2013: 211). »Zdi se, da slovenski državi blaginje do zdaj ni uspelo zaščititi pred socialno marginalizacijo tistih, ki bi jih morala, je pa zaščitila tiste, ki bi sicer lahko poskrbeli sami zase« (Rus in Toš 27 :2005).

Ne da bi se spuščali v (sicer potrebno) podrobno obravnavo načinov preobrazanja družbe na različnih področjih in ravneh, naj opozorimo le na glavno značilnost njihove legitimizacije (upravičevanja). Ob opori na redukcionistični in dehistorizirani pristop se je javni diskurz večinoma napajal v ideologiji protisocializma oziroma (že v skladu s temeljnim pristopom) protikomunizma. Zagovarjanje novega družbenega reda, kot ga prakticirajo politično desno usmerjene stranke in ki večinoma poteka v imenu »prave demokracije«, se je krepilo od začetka državne samostojnosti, vseskozi pa je temeljilo na predpostavki,

-
5. Ob 25-letnici teh volitev je bilo na in ob proslavi (7. aprila 2015 v CD, prenos na TV SLO 1) večkrat poudarjeno, da so te volitve pomenile »vrnitev demokracije«. Ta dogodek se tudi sicer pogosto poudarja. Kardinal F. Rode je npr. v slavnostni maši na Blejskem otoku ob dnevu Marijinega vnebovzetja (15. 8. 2014) poudarjal željo, »da bi se naša domovina osvobodila posledic totalitarne preteklosti /.../. Da bi bila prostor prave demokracije.«
  6. Denacionalizacija na Slovenskem je po oceni S. Dragoša in V. Leskošek (2003: 37) »največji 'socialni' transfer vseh časov. Denacionalizacijo je edina na vsem svetu uvedla samo Slovenija v obsegu stoodstotnega vračanja v naravi, vključno s fevdalno lastnino.«
  7. Če upoštevamo samo razmerje med premoženjskimi dohodki pri desetini najrevnejših in najbogatejših, je 10 % prvih leta 1983 razpolagalo z 2,2 % premoženja, 10 % najbogatejših pa s 17,6 %; v letih 1997-1999 pa sta ustrezna deleža 0,3 % in 62,5 %.

da je komunizem zločinski sistem,⁸ ki ga je treba celovito zrušiti, tudi z vračanjem »prave morale« v javno življenje. Po lastni, nenehno ponavljani oceni pa naj bi bila glavna nosilka te moralne prenove ravno Katoliška cerkev (Jogan 2008; Smrke 2008), ki je tudi največja denacionalizacijska upravičenka (Dragoš 2014: 184). Prav ta institucija ima bogate izkušnje z bojem proti komunizmu in je po osamosvojitvi le nadaljevala s prakso, ki je bila z običajnim obredjem utrjena že v tridesetih letih 20. stoletja.⁹

V imenu »demokratizacije« se je v samostojni državi poskušalo odpravljati vse, kar naj bi bilo »ideološko«¹⁰ oziroma kakor koli povezano s socializmom ali kar »komunizmom«. Ob obravnavi družbene neenakosti Dragoš in Leskošek (2003: 21) ugotavljata: »Domneva se, da tisto, kar je bilo značilno za socializem, ni združljivo z Evropo.« Zato je v diskurzivnem nasprotovanju socializmu zelo priročen tudi pojem evropeizacija, ki naj bi glede na preteklo državno pripadnost (»Balkanu«) dobil še dodaten, višji civilizacijski sopomen. Kljub površinskemu priseganju na neideološkost v ocenah socialistične preteklosti ter v zagovorih »evropske« sedanjosti in prihodnosti pa je na podlagi mnogih indikatorjev mogoče sklepati, da gre dejansko za drugačno ideološko usmeritev, ki sicer površinsko pripoznava civilizacijske vrednote (kot so že od francoske revolucije naprej svoboda, enakost, solidarnost), globinsko pa s svojo zasidranostjo v (neo)liberalistični praksi kapitalizma celovito razdira družbene temelje za njihovo uresničevanje pri večini prebivalstva. Prav neposredne izkušnje večine prebivalstva z »modernizacijo« in racionalizacijo na vseh področjih in ravneh družbenega delovanja, ki se še posebej izražajo v času krize (po letu 2008), brez dvoma spodbujajo spremembe v vrednotenju socializma in kapitalizma.

2 Namen prispevka in opis metode

Skopi oris nekaterih bistvenih značilnosti, ki so posledica prehoda slovenske družbe iz socialističnega v kapitalistični družbeni sistem, je podlaga za lažje razumevanje sprememb v kolektivni zavesti. Namen tega prispevka ni celovito razkrivanje kompleksne sestave in raznolikih načinov ustvarjanja kolektivne zavesti, vključno z najpomembnejšimi producenti pomenov in smisla življenja; o tem obstaja vrsta drugih del. V tem prispevku bo spoznavna

8. Besednjak v javnem govoru, s katerim zasramujejo »komunizem«, je izjemno sovražen, poln najbolj pritlehnih sramotilnih oznak in klevet. Kot primer lahko navedemo samo nekaj oznak »komunistov«, ki so bile sporočene javnosti na shodu v podporo J. Janši 10. decembra 2014: »komunistična barbarska horda«, »rdeče pijavke«, »dediči izrodkov rdeče idiot-revolucije«, pripadniki »rdečega satanizma nad slovenskim narodom«. Kot opora v teh prizadevanjih služi tudi Resolucija Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu (2. april 2009), po kateri je prav komunizem najbolj nevaren totalitarizem.

9. Tako so se npr. molitve ob nedeljskih mašah končevale s prošnjo: »Lakote, kuge in komunizma reši nas, o Gospod!« Sicer pa je bil boju zoper komunizem namenjen del množičnega tiska (npr. časnik Slovenec, ki ga je od 1929 do 1942 urejal Ivan Ahčin) in več knjižnih objav (npr. Ahčin 1939).

10. Ves čas po osamosvojitvi se v javnem govoru uporablja pojem »ideologija« v izrazito slabšalnem pomenu, hkrati pa izjemno široko za označevanje vsega mogočega, kar je kakor koli povezano s pozitivnim vrednotenjem socializma.

pozornost omejena le na iskanje odgovora na vprašanje, kako se je v času samostojne države spreminjal odnos prebivalcev Slovenije do socializma in kapitalizma.

Kot indikatorje za ugotavljanje sprememb v vrednotenju teh dveh pojavov bomo upoštevali stališča in ocene, ki se nanašajo na a) socialistično obdobje nasploh in po časovnem zaporedju razvojnih etap, b) kakovost življenja pred osamosvojitvijo in v samostojni državi, c) odnos do pojmov Evropa, socializem in kapitalizem, č) skladnost nekaterih eksistencialno pomembnih determinant vsakdanjega življenja (kot so pravičnost in človečnost ter blagostanje in neenakost) v predstavah prebivalstva o enem in drugem sistemu.

Prvi vpogled v spremenljivo kolektivno zavest omogoča vrsta raziskav slovenskega javnega mnenja,¹¹ v katerih so bila od 1990 do 2013 longitudinalno zastavljena ustrezna vprašanja in na reprezentativnih vzorcih zbrani podatki o stališčih posameznih polnoletnih oseb. Za pričujočo analizo so bila opravljena križanja ustreznih vprašanj z naslednjimi sociodemografskimi spremenljivkami (bodisi z vsemi naštetimi ali samo z nekaterimi): spol, starost, izobrazba, kraj bivanja, vernost. Izbira teh neodvisnih spremenljivk je posledica poznavanja neenakih učinkov zamenjave sistema na posamezne socialne kategorije, ki se kopičijo zlasti ob dimenziji spola in statusne pripadnosti. V analizi podatkov so uporabljena orodja opisne statistike, interpretacija pa te izsledke dopolnjuje z vidika njihove umeščenosti v strukturne okoliščine, upoštevajoč tudi različne relevantne dokumente (predvsem v pisni obliki) in tiste dejavnosti, ki lahko učinkujejo na javno mnenje.¹² Zaporedje obravnave tematike sledi zgodovinskemu časovnemu traku, zato so predmet zanimanja najprej stališča o socializmu.

3 Socializem ali totalitarizem

Medijsko četrto stoletje razširjena predstava, da je čas socializma (od 1945 do 1990) »svinčeni čas« prevlade totalitarizma, je primerna spodbuda za iskanje odgovora na vprašanje, kako to obdobje ocenjujejo polnoletni prebivalci Slovenije. Ti so v dveh desetletjih sedemnajstkrat ocenjevali takratne razmere tako, da so izmed navedenih trditev izbrali tisto, ki jim je bila »osebno najbližje«. Spodbujeni z uvodno mislijo *Obstajajo različna mnenja o razmerah, v katerih smo živeli v Sloveniji v desetletjih po 2. svetovni vojni – vse do volitev 1990. Navajamo jih nekaj, vi pa povejte, katero je vam osebno najbližje*.¹³ so se odločali drugače, kot jim dnevno dopovedujejo javni in mnogi zasebni mediji, o čemer govori tabela 1.

-
11. Vse raziskave so bile izvedene v Centru za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK) na FDV na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev; osnovni podatki so v Toš (1999, 2004, 2009, 2013), natančne navedbe pa pri posameznih vidikih obravnave.
  12. Zato so v opombah večkrat navedeni viri, ki se pojavljajo v množičnih občilih (pisnih in elektronskih), zlasti v javnih medijih, in ki so pogosto zapisi (oziroma prenosil) neposrednega javnega govora zbranim udeležencem, npr. pri cerkvenih obredih, na strankarskih shodih ipd. Verjetno je javni diskurz za najširšo javnost tudi bolj pomemben določevalec stališč kot znanstvene razprave.
  13. Za ugotavljanje smeri spreminjanja ocen so izbrani podatki štirih raziskav: SJM 93/1 – 5.02, SJM 01/2 – 1.15, SJM 11/2 – S30 in SJM 13/1 – S68. Možen je bil le en odgovor. Pri podatkih so izpuščeni deleži »b. o. s«, ker so zanemarljivi – okoli 1,0 %.

Tabela 1: Ocene razmer v Sloveniji (1945–1990) po SJM 1993–2013

%	to obdobje je čas strahu in zatiranja	bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega	to je bil čas napredka in dobrega življenja	ne vem, b. o.
1993	6,1	67,1	16,5	8,5
2001	4,3	69,6	20,4	3,9
2011	5,5	55,2	24,8	10,2
2013	8,6	56,4	25,2	7,8

Le pičli manjšini je blizu ocena razmer, ki socializem enači s totalitarizmom. Tako je v vseh meritvah med letoma 1993 in 2013 prepričanih manj kot ena dvanajstina vprašanih. Večina prebivalstva v socialističnem obdobju ne vidi le slabosti, strahu in zatiranja. Da je bilo v tem času »marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega«, je po vseh meritvah prepričanih več kot polovica polnoletnih oseb, čeprav je to mnenje v dvajsetih letih oslabilo. Od leta 1993 do 2013 se je očitno okrepilo mnenje, da je bil čas do leta 1990 »čas napredka in dobrega življenja«: od prve do zadnje meritve to mnenje nadpovprečno sprejemajo neverne (1993: 20,7 % in 2013: 33,8%) in versko neodločene osebe. Po meritvi leta 2011 so tej oceni najmanj naklonjeni pripadniki NSi.

Kljub temu da četrtina odraslih oseb v letu 2013 pozitivno ocenjuje obdobje socializma in da je več kot polovica prebivalstva pri vmesni oceni, se slabšalne in skrčene ocene o tem času kot totalitarizmu nikakor ne umikajo iz javnega govora. Trdovratno razširjanje in ponavljanje takšnih ocen je verjetno (vsaj delno) prispevalo k temu, da se je v zavesti ljudi zmanjšalo zavedanje o drugačnosti socializma v Sloveniji (in Jugoslaviji) glede na »komunizem« v »vzhodnem bloku«.

O tem govorijo odgovori (v raziskavah javnega mnenja od 1995 do 2012¹⁴) na vprašanje: *Kaj vi osebno menite, ali se je režim v SFR Jugoslaviji razlikoval od režima v Sovjetski zvezi in državah vzhodnega bloka ali se ni razlikoval?* Glede prvih povojnih let (do leta 1950) se je v prvi meritvi (1995) največ oseb odločilo za stališče, da se je jugoslovanski režim »delno razlikoval od sovjetskega« (40,3 %), leta 2012 pa se je ta delež zmanjšal na 31,5 %. Hkrati se je zelo zmanjšal delež tistih, ki so (bili) prepričani, da se režima nista »bistveno razlikovala« (z 29,6 % na 13,1 %). Domnevamo lahko, da posplošeni govor o socializmu kot zatiralskem sistemu, ki naj bi imel univerzalno veljavo, ne teče v prazno, čeprav se je nekoliko povečal delež tistih, ki menijo, da je šlo za bistvene razlike (z 18,3 % na 23,7 %). Ob marginaliziranju značilnosti »socializma s človeškim obrazom«, k čemur prispeva tudi izobraževalni proces, ne preseneča, da se je od prve do druge meritve delež nevednih povečal skoraj za trikrat (z 11,8 % na 31,7 %), zlasti pri ženskah (na 37,4 %), osebah z osnovno in poklicno izobrazbo (36,7 % in 35,3 %) ter pri starih do 30 let (33,9 %).

14. Raziskave: SJM 95/3 - V89 in V90, SJM 98/2, SJM 03/1 in SJM 12/2 - P 35 in P 36.

Bolj pomembna so mnenja o dogajanju v obdobju 60. let, po uveljavitvi samoupravljanja, do osamosvojitve. Da je v tem času obstajala bistvena razlika med primerjanima sistemoma, je bilo leta 1995 prepričanih več kot polovica vprašanih (54,6 %), leta 2012 pa le še tretjina (33,8 %). Medtem ko se deleža tistih, ki so v času od 1995 do 2012 zagovarjali delno (29,7 % in 27,6 %) ali nebistveno razliko (6,4 % in 5,6 %), skorajda nista spremenila, se je izredno povečal delež nevednih, in sicer za več kot trikrat (z 9,4 % na 32,9 %). Leta 2012 vsaka tretja odrasla oseba ne zna oceniti razlike med samoupravnim socialističnim sistemom in sovjetskim (»realnim«) socializmom, samo še vsaka tretja pa je prepričana, da so obstajale bistvene razlike. Občutljivost za razlike med sistemoma socializma se v samostojni Sloveniji ne more ohranjati, sploh pa ne razvijati, ker so strukturno producirane podlage za to vedno bolj šibke, individualne izkušnje pa zamirajo.

Nevednost se povečuje tudi pri drugih vidikih ocenjevanja obdobja po drugi svetovni vojni. Tako se je delež nevednih glede trditve, da je v Sloveniji po letu 1945 pa vse do osamosvojitve vladala diktatura,¹⁵ od leta 1995 do 2012 dvignil z 9,1 % na 21,6 %, (v letu 2012 nadpovprečno pri ženskah – 27,2 %). V obeh meritvah je približno petina vprašanih neodločena. Nasprotovanje oceni o neprekinjeni diktaturi po letu 1945 je sicer od prve do zadnje meritve oslabilo (zmanjšanje deleža z 41,7 % na 34,5 %), še vedno pa je takšno mnenje močnejše zastopano kot zagovarjanje takšne ocene (1995: 28,6 %; 2012: 21,7 %).

Verjetno se je na račun izrazitega povečanja nevednosti (s 7,2 % leta 1995 na 26,3 % leta 2012) zmanjšal tudi delež tistih, ki se strinjajo s trditvijo, da je bil sistem socialističnega samoupravljanja dobro zamišljen, le da ni bil tudi tako uresničen:¹⁶ z dveh tretjin v letu 1995 (66,2 %) na dobro polovico (52,7 %) v letu 2012. Takšne ocene so leta 2012 nadpovprečno izražene zlasti pri vprašanih, starih nad 60 let (57,0 %), in pri moških (56,3 %), podpovprečno pa pri starih do 30 let (46,6 %) ter pri ženskah in bivajočih na vasi (49,7 %); glede te ocene samoupravljanja pa se ni sposobna opredeliti vsaka sedma oseba (vsaka osma ženska in vsak peti do šesti moški).

4 Sprememba sistema: napredek ali nazadovanje

Pričakovanja, da bi sprejem evropske »normalne« ureditve prinesel napredek, so bila v zadnjem desetletju samoupravnega socializma že ugnezdena v vsakdanji zavesti, čeprav pojem kapitalizem ni nastopal kot eksplicitna ustreznica, temveč kot delno skriti partner. V javnem diskurzu so namreč prevladovali obljube o tem, kako bo »demokracija« prinesla boljše možnosti življenja, na kar se je skrčilo javno predstavljanje prednosti večstrankarske politične ureditve ob zamlčevanju ekonomske vsebine, ki se je vezala na »stare demokracije«. Kot ponazorilo za razširjenost predstav o boljši prihodnosti lahko vzamemo podatek iz raziskave SJM 1991/1 (vprašanje 59), ko so vprašani odgovarjali na vprašanje: *Prosim, povejte mi, katera od besed na seznamu najbolj ustreza vaši predstavi*

15. Raziskavi SJM 95/3 – V100 in SJM 12/2 – P39.

16. Raziskavi SJM 95/3 – V102 in SJM 12/2 – P41.

o kapitalističnem gospodarstvu svobodnega podjetništva in o socialističnem gospodarstvu brez privatnih podjetij. Na prvem mestu je »napredek«, ki je ustrezal predstavi o kapitalističnem gospodarstvu pri več kot treh četrtinah vprašanih (77,3 %), sledi mu »dobiček«, na zadnjem mestu je kot ustreznica »pravičnost« (34,4 %).

Z uvedbo novega družbenega reda se je pričakovanje o napredku hitro razblinilo ob naraščanju neenakosti in revščine ter zmanjševanju socialne varnosti večine prebivalstva. O slabšanju razmer je v prvi polovici devetdesetih govori razmerje med povprečnimi dohodki 10 % zaposlenih z najnižjimi dohodki in 10 % zaposlenih z najvišjimi dohodki, ki je bilo leta 1984 1 : 3,5, leta 1990 1 : 5, 1996 pa že 1 : 6,5 (Hafner Fink 1999: 179, 180). Razlike med dohodki so se do sedaj še povečevale,¹⁷ vedno pomembnejše za kakovost življenja pa so razlike glede na premoženje. Tako ima npr. po podatkih o razpolaganju z nepremičninami v letu 2014 81.000 slovenskih državljanov na družbenem dnu v lasti nepremičnine v vrednosti 47 milijonov evrov; 81.000 oseb na vrhu pa v vrednosti 25,1 milijarde evrov.¹⁸ Revščina je postala izjemno očiten pojav, hkrati pa je postajala socialna politika, ki naj bi blažila negativne učinke tržne ekonomije, vedno bolj podrejena ekonomski (Leskošek in Dragoš 2014: 40). Kapitalistični ekonomski red je bolj prizadel ženske, kar se je pokazalo že v prvem desetletju (Jogan 2000: 18) in se nadaljuje v drugem, zlasti v času krize. Različni protikrizni ukrepi (predvsem v javnem sektorju) so namreč bolj prizadeli ženske tako v drugih evropskih državah kot v Sloveniji (Collins 2013; Humer in Roksandič 2014; Leskošek in Dragoš 2014: 42).

O negativnih, družbenorazkrojevalnih učinkih kapitalističnega reda govore tudi ocene, ki so bile izražene v raziskavi javnega mnenja leta 2013,¹⁹ ko so se anketirani izražali o trditvi *Tudi pogledi na razvoj in življenjske razmere v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih – po osamosvojitvi – so različni. Navedli vam bomo nekaj pogledov, vi pa povejte, kateri od teh je vam najbližji*. Na prvem mestu (z 49,7 %) je ocena *To je bil čas poglobljanja socialnih razlik med ljudmi; bogati so postajali še bogatejši, revni še bolj revni; bil je čas nenehnih političnih spopadov*. Nadpovprečno so to oceno izrazili neverni (55,6 %), anketirani s poklicno izobrazbo (55,3 %), bivajoči na vasi in vsi, ki so stari več kot 30 let (okoli 53 %). Tretjina vprašanih (34,0 %) se je odločila za odgovor *bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega*, pri čemer so krepko nad povprečjem stari do 30 let (42,9 %). Samo desetina anketiranih (10,1 %) je bila mnenja, da je *to bil čas uveljavljanja slovenske demokratične države, čas napredka in izboljševanja življenjskih razmer ljudi*. Nevednih je bilo leta 2013 zelo malo (5,4 %): samo vsaka dvajseta oseba ni znala izraziti svoje ocene, v letu 2011 pa vsaka deseta. Verjetno je na mestu domneva, da nizek delež nevednih ni znak neukosti, temveč prej izraz osebne izkustvene presoje in neprekinjenega opazovanja dogajanja v državi (*in situ ter in vivo*).

17. B. Mekina navaja primer Gorenja, kjer je v letu 2015 razmerje 1 : 21. Na podlagi podatkov Geodetske uprave pa je razmerje med spodnjimi in zgornjimi 10 % lastnikov nepremičnin celo 1 : 531 (Cerarjeva pomoč najbogatejšim, Mladina, 10. 7. 2015, str. 30, 31).

18. Mladina, 4. 4. 2014.

19. Ogledalo javnega mnenja – SJM 2013 (S69) (potek raziskovanja: od 21. 9. 2013 do 18. 12. 2013; N = 1800, realizacija N = 1010). Na isto vprašanje v SJM 2011/2 je večina (50,6 %) odgovorila tako kot v letu 2013.

Torej ne neke »ideološke« predpostavke, temveč vsakdanje praktične izkušnje na ključnih področjih uresničevanja sistema družbene blaginje pri večini prebivalstva spodbujajo kritično presojo novega družbenega sistema. Že v letu 1992²⁰ je večina prebivalstva ocenila, da so se življenjske razmere po osamosvojitvi poslabšale, kar kažejo odgovori na vprašanje *Če primerjate življenje pri nas danes z življenjem pred približno petimi leti, ali so po vaši sodbi razmere glede na našete stvari danes boljše, približno enake ali slabše?* Da so (dosti) slabše, se je pri splošni oceni »kako živijo ljudje« odločilo 73,8 % vprašanih, pri »možnosti dobiti stanovanje« 70,1 %, pri »možnosti imeti, preživljati otroke« 82,4 % in pri zdravstvenem varstvu 62,8 % vseh vprašanih. To so podatki, ki jih pri ocenjevanju postsocialističnega obdobja nikakor ni mogoče zanemariti, saj kažejo na to, da so se hitro razblinila lepa pričakovanja, čeprav v Sloveniji prehod v kapitalizem (vsaj v prvem desetletju) ni potekal v obliki šok terapije.

5 Privlačnost pojma Evropa po evropeizaciji

Glede na to, da je Evropa nastopala kot navezni okvir za upravičevanje uveljavljanja kapitalističnega sistema, je vredno pogledati, ali je »evropeizacija« imela kakšen učinek na vrednotenje tega pomensko omnipotentnega pojma. O občutljivosti polnoletnega prebivalstva za kompleksne spremembe, ki so vstopale v slovenski družbeni prostor pod pojmom Evropa, lahko sklepamo na podlagi sprejemanja njenega pozitivnega vrednotenja od začetka samostojne države naprej, kar kaže graf 1.²¹

Odnos do pojma Evropa se je v dvaindvajsetih letih izredno močno spremenil. V letu 1991 je imelo (zelo) pozitiven odnos do pojma Evropa dobre tri četrtine vseh polnoletnih vprašanih, le 14,0 % je bilo nevtralnih in komaj peščica (2,9 %) jih je imela (zelo) negativen odnos; nevtralna glede tega pojma je bila vsaka sedma oseba, leta 2013 pa vsaka tretja (delež je 34,8 %), medtem ko ima negativen odnos skoraj vsaka deveta oseba (delež je 11,5 %), leta 1991 pa le vsaka 34. oseba.

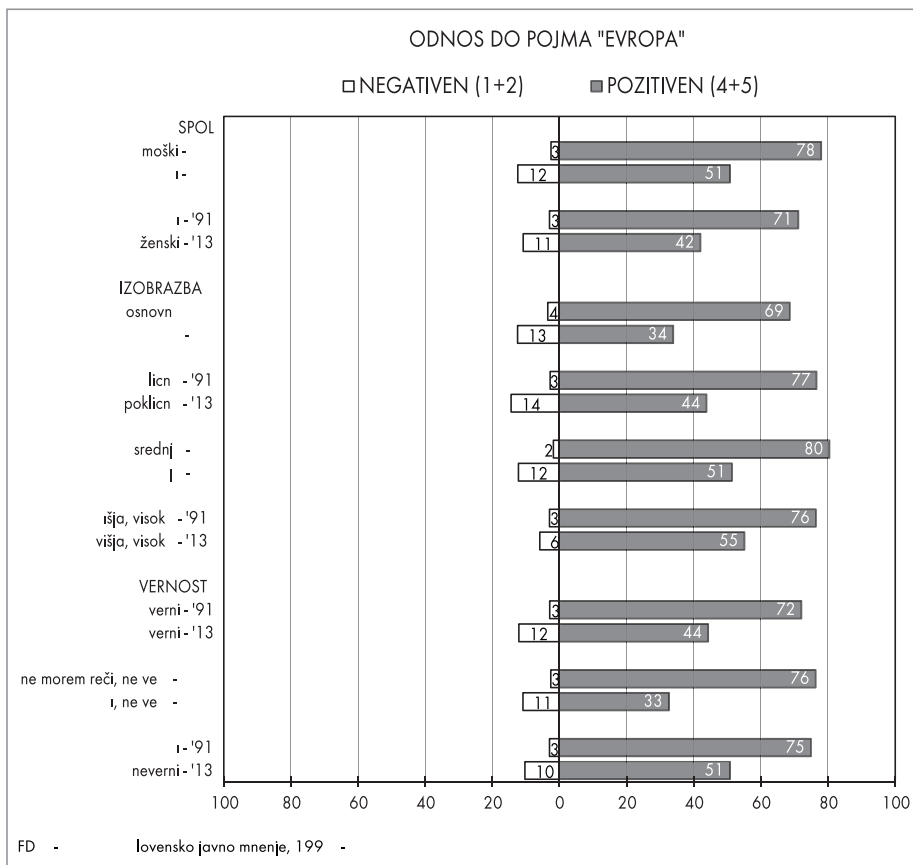
Zmanjševanje pozitivnega in naraščanje negativnega odnosa do pojma Evropa (zlasti glede na meritve SJM od leta 2011 naprej) je verjetno posledica gospodarske krize in načina njenega reševanja, ki ni razredno in spolno nevtravno; razlike so v obsegu ter tudi znotraj posamezne kategorije. Tako se je pri ženskah v primerjavi z moškimi (po podatkih za leto 2013) močneje skrčila naklonjenost pojmu Evropa (za 10,3 odstotne točke, pri moških za 7,9), in tudi manjši delež žensk je tako naravnani (le 42 %), medtem ko ima dobra polovica moških še vedno pozitiven odnos.

Evropeizacija torej ni prispevala k večji naklonjenosti večine prebivalstva do (krovnega) pojma Evropa, kar dodatno osvetljuje spremenjeno umeščanje pojmov socializem in kapitalizem v zavesti polnoletnega prebivalstva v dveh desetletjih.

20. Raziskava SJM 1992/3 - 1.02.

21. Podatki so iz SJM 91/2 - S41 in SJM 13/1 - S41. Deleži so zaokroženi na cele številke.

Graf 1: Odnos do pojma Evropa po meritvah SJM 1991 in 2013 (v %)

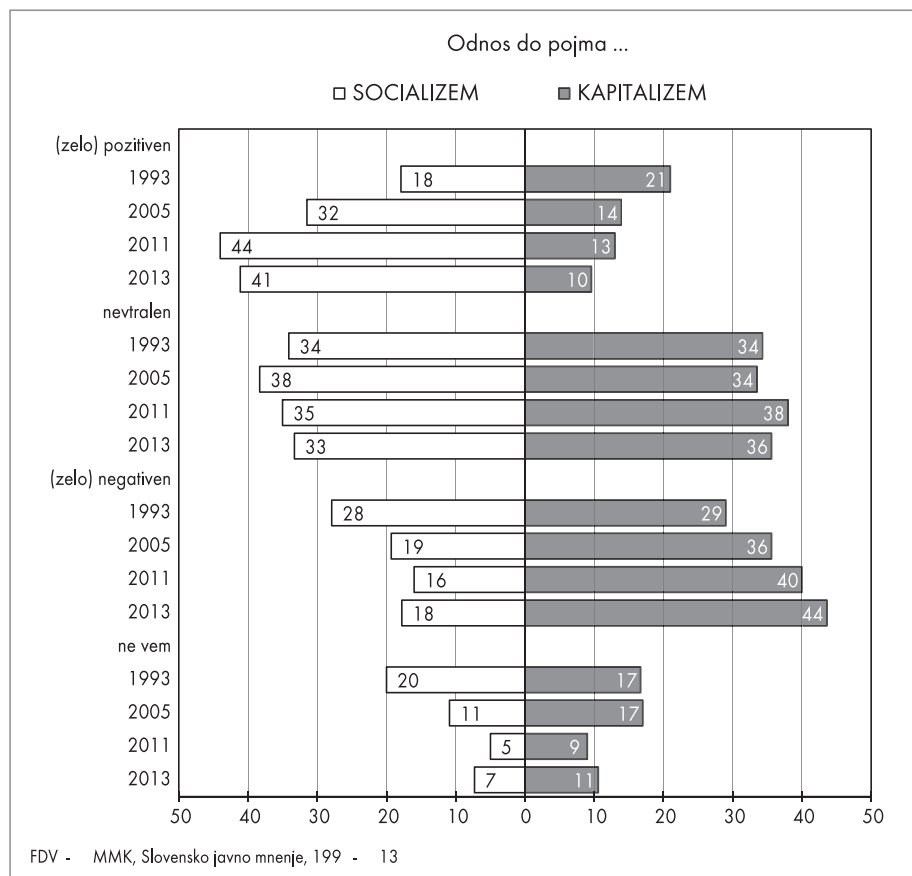

6 Privlačnost pojmov socializem in kapitalizem

Z oddaljevanjem od socialističnega sistema, predvsem pa s kopičenjem izkušenj s kapitalistično ureditvijo se očitno spreminja tudi odnos do samih pojmov socializem in kapitalizem. Graf 2 kaže spreminjanje ocen odnosa do teh dveh pojmov od leta 1993 do 2013, kakor so jih »brez posebnega razmišljanja« določili vprašani ob naslednji možnosti: *Ništelj vam bomo nekaj besed oz. pojmov, vi pa na hitro, po prvem vtisu, brez dolgega razmišljanja ocenite, ali imate do njih zelo pozitiven, pozitiven, negativen ali zelo negativen odnos.*²²

22. Raziskave: SJM 93/1 - 1.11, SJM 05/1 - 3.02, SJM 11/2 - S45 in S56, SJM 13/1 - S26 in S39.

Graf 2: Odnos do pojmov socializem in kapitalizem v letih 1993, 2005, 2011 in 2013 (v %)

Positivno vrednotenje socializma se je v dvajsetih letih zelo okrepilo: z manj kot petine leta 1993 na dobri dve petini odraslih oseb leta 2013. Do socializma so v letu 2013 najbolj pozitivno naravnani prepričani ateisti (59,2 %), stari nad 60 let (50,8 %), bivajoči v mestih (50,1 %), najmanj pozitivno naravnanih pa je med osebami, starimi do 45 let (32,2 %); ženske so v primerjavi z moškimi nekoliko bolj pozitivno naravnane (42,1 % : 39,8 %).

Delež neopredeljenih glede socializma se je po manjšem dvigu leta 2005 zmanjšal in znaša v letu 2013 eno tretjino (ki jo presegajo stari do 45 let in neverni), najmanj neopredeljenih je pri starih nad 60 let (22,5 %). Stalno se je (do leta 2013) zmanjševalo negativno vrednotenje socializma (ki je sedaj navzoče pri manj kot eni šestini odraslih oseb), podobno tudi nevednost: leta 1993 ni vedela odgovora vsaka peta oseba, leta 2011 vsaka dvajseta in leta 2013 vsaka štirinajsta.

Ocenjevanje kapitalizma se je gibalo v nasprotni smeri: pozitivno vrednotenje je precej oslabevalo (z 21,0 % na 9,6 %). Hkrati se je precej okrepilo negativno vrednotenje

(z 29,0 % na 40,0 %). Nadpovprečno negativno so ocenjevali kapitalizem stari nad 45 let tako leta 1993 (okoli 33 %), kakor tudi 2013 (47,9). Delež neopredeljenih v odnosu do pojma kapitalizem je v dvajsetih letih stabilen in okoli ene tretjine, delež nevednih pa se je od leta 1993 do 2013 zmanjšal (s 16,7 % na 10,6 %). V letu 2013 med nevednimi prevladujejo zlasti osnovnošolsko izobraženi (20,8 %). Zmanjšanje nevednosti glede pojma kapitalizem bi lahko razumeli kot posledico vedno bolj intenzivnega osebnega srečevanja s kapitalističnimi vzorci urejanja delovnih in vseh drugih razmerij v družbi.

7 Pomembne vrednote in družbena dejstva v predstavah o različnih družbenih sistemih

Spreminjanje odnosa do pojmov socializma in kapitalizma, ki je objektivno pogojeno s strukturnimi učinki, se subjektivno opira na presoje o pravičnosti in humanosti družbene regulacije. Kot poudarjata Rus in Toš (2005: 53, 54), je socialna država, ki se je v drugi polovici 20. stoletja razvila v državo blaginje, strukturni korelat pravične družbe. Tako minimalna oblika socialne države kot država blaginje »sta podvrženi kriteriju pravičnosti, in ne kriteriju učinkovitosti, ki velja za ekonomijo«, vsi njuni zagovorniki pa priznavajo »tudi dejstvo, da je pravičnost najvišje merilo pri družbeni regulaciji ene ali druge države« in da je »pravičnost uveljavljena tedaj, ko je doseženo določeno ravnotežje med svobodo in enakostjo«.

Prav to ravnotežje se je v samostojni državi Sloveniji vedno bolj razgrajevalo ter zlasti v zadnjih letih krize privedlo do velike socialne in ekonomske neenakosti in revščine. Čeprav naj bi država reševala naraščajoče neskladje med svobodo na trgu ter socialno in ekonomsko enakostjo, je omejevanje socialnih pravic in krčenje stroškov za blaginjo prispevalo k temu, da je slovenska družba (z razmeroma uspešnim socialističnim sistemom blaginje) postala na novo razslojena, vendar po merilih, ki so tipična za fevdalno in kastno družbo (Leskošek in Dragoš 2014: 49).

V obravnavo spremenljivega vrednotenja socializma in kapitalizma je torej več kot primerno vnesti vprašanje, kako so v predstavah o posameznem sistemu navzoči najprej ključna urejevalna vrednota pravičnosti in z njo neločljivo povezana človečnost, katerima sledita dva materialna pojma, neenakost in blagostanje. Brez dvoma so vsakdanje praktične izkušnje prispevale k lažjemu odločanju o tem, kako se pravičnost in človečnost, ki sta univerzalno pomembni merili za vsak družbeni red, skladata s predstavami posameznikov o socialistični in kapitalistični družbi. Preobrazbe v množični zavesti v času od 1991 do 2013 in opomba 23. kaže tabela 2.

23. V obeh raziskavah slovenskega javnega mnenja so bile anketirane osebe za vprašanjem o vrednotenju različnih pojmov (med drugim tudi pojmov kapitalizem in socializem) naprošene, da povedo še, *ali navedeni pojmi ustrezajo ali ne ustrezajo vaši predstavi o socialistični /oz. kapitalistični/ družbi*, med drugimi pravičnost (SJM 91/1 - S48 in SJM 2013/1 - S60) in človečnost (SJM 91/1 - S50 in SJM 2013/1 - S62).

Tabela 2: Pravičnost in človečnost v predstavah o socializmu in kapitalizmu (1991–2013).

%	pravičnost			človečnost		
	ustreza	ne ustreza	ne ve	ustreza	ne ustreza	ne ve
socializem						
1991	37,8	43,7	18,5	51,3	28,9	19,8
2013	64,9	22,3	12,9	75,0	12,8	12,2
kapitalizem						
1991	34,4	46,4	19,2	36,0	43,6	20,4
2013	26,5	61,8	10,2	32,0	55,0	11,9

Ti podatki so nazoren prikaz tendenc spreminjanja s časovno vzporednega in zaporednega vidika. Ko glede na pravičnost primerjamo dojetje socializma s podobo kapitalizma na začetku preloma s socializmom (1991), vidimo, da pri dobri tretjini anketiranih ni velikih razlik: pravičnost ustreza tako njihovim predstavam o socialistični kakor tudi o kapitalistični družbi.

Časovno zaporedna primerjava pa kaže velike zasuke ter ostro ločevanje med predstavami o vsebnosti pravičnosti in človečnosti v (predhodno doživetem) socialističnem redu in (sveže doživljanem) kapitalističnem. Delež tistih, ki pravičnost povezujejo s socializmom, se je z dobre tretjine povečal na skoraj dve tretjini: nadpovprečno pri prepričanih ateistih (73,1 %), mestnem prebivalstvu (71,6 %) in starejših od 45 let (70,0 %). Hkrati se je delež oseb, pri katerih pravičnost ustreza njihovim predstavam o kapitalizmu, zmanjšal z ene tretjine na eno četrtno; to mejo presegajo zlasti srednješolsko izobraženi (33,8 %) in mladi (32,8 %).

Po prvi meritvi tudi pri odločanju o neskladnosti pojma pravičnost s predstavo socializma in kapitalizma ni velikih razlik: tako meni manj kot polovica vprašanih oseb v obeh primerih. V letu 2013 pa se je delež tistih, katerih predstave o kapitalizmu ne ustrezajo pravičnosti, približal dvema tretjinama (zlasti pri višje in visoko izobraženih – 69,3 %, pri starih od 46 do 60 let – 69,3 %, prepričanih ateistih in nevernih – 67,7 % in 66,1 %). Hkrati se je pri oceni skladnosti pravičnosti s socializmom oziroma kapitalizmom od leta 1991 do 2013 skoraj preplopolovil (sicer majhen) delež tistih, ki ne vedo odgovora (z okoli ene petine na približno desetino); podobno je tudi glede človečnosti.

Glede pojma človečnosti (humanosti) je že v prvi meritvi prevladovala ocena o ustreznosti s predstavo socializma, ki se je v zadnji meritvi še dvignila (od polovice do treh četrтин vseh vprašanih); nad povprečjem so prepričani ateisti (84,6 %). Hkrati se ni bistveno spremenil delež tistih, ki menijo, da človečnost ustreza njihovi predstavi o kapitalizmu (ostaja okoli ene tretjine), delež tistih, katerih dojetje človečnosti ni ustrezno njihovi predstavi o kapitalizmu, pa se je precej povečal, na več kot polovico (55 %). V zadnji kategoriji izstopajo z nadpovprečnimi deleži zlasti visoko izobraženi in stari od 46 do 60 let (67,7 % in 65,5 %) ter prepričani ateisti in neverni (62,3 % in 60,3 %).

Soočenje dveh sistemov v dinamični kolektivni zavesti polnoletnega prebivalstva glede na dojetje njune povezanosti s pretežno moralnima vrednotama, kot sta pravičnost in človečnost, bo dopolnjeno z odnosom do dveh (materialnih družbenih) dejstev, katerih upravljanje je bistveno razlikovalno glede na sistem in katerih razporeditev je neločljiva sestavina (različne) kakovosti življenja: neenakost in blagostanje. Spremembe v dojetanju ustreznosti pojmov, ki označujeta ta dva pojma, prikazuje tabela 3. in opomba 24.

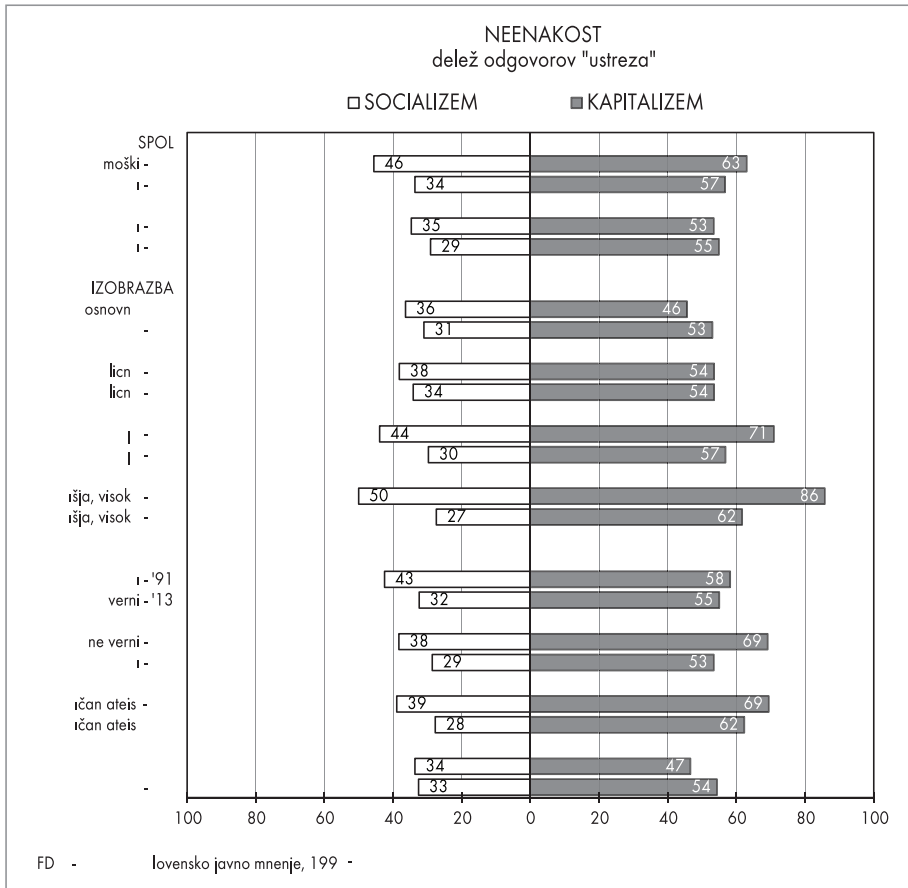
Tabela 3: Neenakost in blagostanje v predstavah o socializmu in kapitalizmu (1991–2013).

%	neenakost			blagostanje		
	ustreza	ne ustreza	ne ve	ustreza	ne ustreza	ne ve
socializem						
1991	40,2	42,0	17,8	30,9	50,3	18,8
2013	31,1	57,7	11,2	61,1	24,7	14,3
kapitalizem						
1991	58,3	23,6	18,1	63,1	18,7	18,2
2013	55,6	31,6	12,8	42,8	41,3	15,9

Ob tem ko se je nevednost glede ustreznosti pojma neenakost v predstavah o obeh sistemih od leta 1991 do 2013 nekoliko zmanjšala, je ocena o ustreznosti tega pojma s predstavo o kapitalizmu skoraj nespremenjena in prevladujoča; hkrati se je močno povišala ocena o neustreznosti pojma neenakosti v predstavah o socializmu, ki jo izraža več kot polovica anketiranih. Tako se je skoraj izenačeno ocenjevanje o ustreznosti in neustreznosti neenakosti v predstavah o socializmu (dve petini vseh) v začetku uvajanja kapitalističnega sistema po dobrih dveh desetletjih preobrazilo v izrazito asimetrično, saj v povprečju le slaba tretjina povezuje socializem z neenakostjo. Kot kaže graf 3, so pod tem povprečjem višje in visoko izobraženi (pri katerih je tudi največje znižanje – za 23 odstotnih točk), prepričani ateisti in neverni, ženske ter tisti s srednjo izobrazbo. Brez bistvenih razlik glede na vse tri izbrane spremenljivke v letu 2013 več kot polovica vprašanih povezuje neenakost s kapitalizmom.

24. V opombi k človečnosti in pravičnosti (23) je pojasnjeno anketno vprašanje, za pričujočo tabelo pa so uporabljeni podatki v zvezi z naslednjimi vprašanji: za neenakost SJM 91/1 – V59cB in SJM 13/1 – S56 (za socializem) ter SJM 91/1 – V59cA in SJM 13/1 – S44 (za kapitalizem); za blagostanje pa SJM 91/1 – V59eB in SJM 13/1 – S57 (za socializem) ter SJM 91/1 – V59eA in SJM 13/1 – S45 (za kapitalizem).

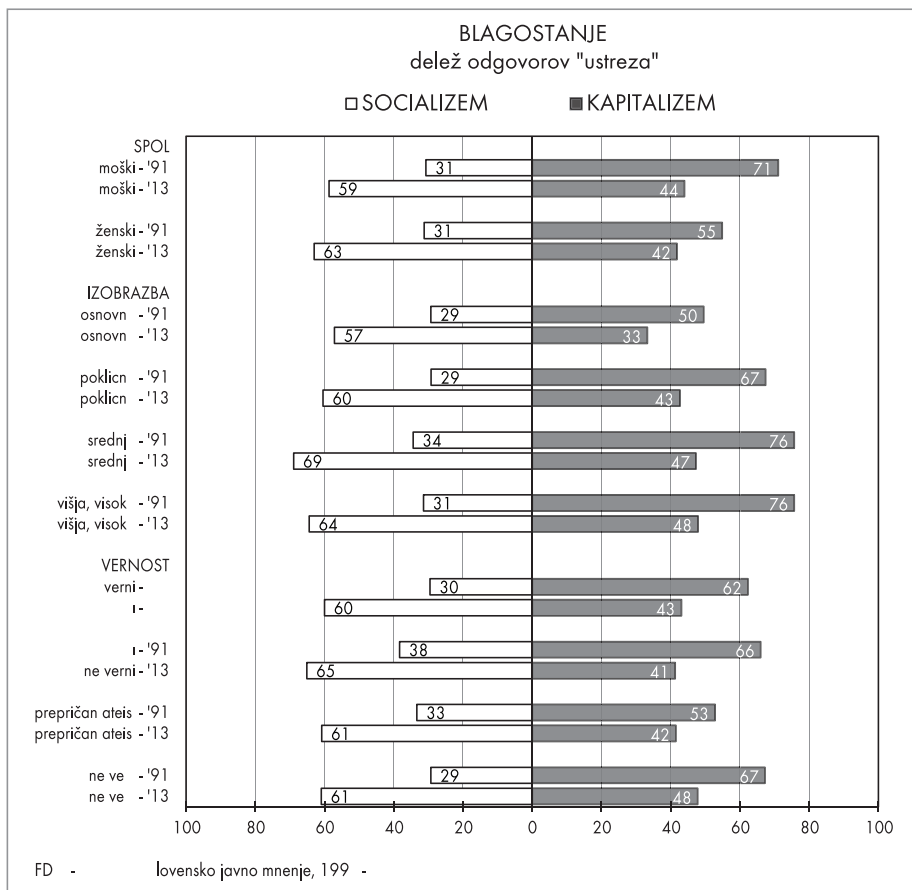
Graf 3: Ustreznost pojma neenakost socializmu in kapitalizmu glede na spol, izobrazbo in vernost v letih 1991 in 2013 (v %)

Največji premiki od leta 1991 do 2013 so v ocenjevanju povezljivosti obeh sistemov z blagostanjem: začetna prevladujoča ocena o tem, da blagostanje ne ustreza predstavam o socializmu (polovica vseh), je v zadnji meritvi zdrsnila na slabo četrtnino, medtem ko se je hkrati izrazito okrepilo stališče, da pojem blagostanje ustreza predstavi o socializmu (s 30,9 % na 61,1 %). Močno prevladujoča ocena o ustreznosti blagostanja predstavi o kapitalizmu v letu 1991 (skoraj dve tretjini vseh) se je leta 2013 skrčila na raven dveh petin in je praktično izenačena z oceno o neustreznosti pojma blagostanje v predstavah o kapitalizmu. Kot kaže graf 4, ni bistvenih razlik glede na spol, izobrazbo in vernost v okrepitvi pojmovanja, da blagostanje ustreza predstavi socializma: deleži vseh kategorij vprašanih so nad polovičnim. Glede ustreznosti blagostanja predstavi o kapitalizmu pa delež nobene kategorije ni dosegel polovice.

Graf 4: Ustreznost pojma blagostanje socializmu in kapitalizmu glede na spol, izobrazbo in vernost v letih 1991 in 2013 (v %)

Obseg sprememb v vrednotenju dveh družbenih sistemov na podlagi tu izbranih indikatorjev kaže, da se v množični zavesti začetna pozitivna predstava o kapitalizmu, ki je spodbujala kritično presojanje socializma, po vsestranskem preverjanju v praksi razkraja, vedno močnejše pa stopa v ospredje ugodna ocena socializma. V zavesti večine se že kažejo prepričljivi znaki polarizacije v dojemanju socializma in kapitalizma. O tem govori tabela 4, v kateri so upoštewane vodilne izbire ocen o (ne)ustreznosti štirih pojmov s predstavami socializma in kapitalizma po podatkih v letu 2013.

Tabela 4: Ustreznost izbranih pojmov socializmu in kapitalizmu po SJM 13/1.

2013	SOCIALIZEM	KAPITALIZEM
USTREZA	človečnost pravičnost blagostanje	neenakost blagostanje
NE USTREZA	neenakost	pravičnost človečnost

8 Sklep

Četrto stoletja od uvedbe večstrankarske demokracije, ki naj bi prinesla več svobode in napredek, so se v Sloveniji z vidika uresničevanja ekonomskih in socialnih pravic ustvarjale razmere, ki spodbujajo vprašanja o prilaščanju demokracije in tudi svobode. Ta dva eksplicitna cilja, ki sta upravičila zamenjavo družbenega sistema, sta v okoliščinah tržnega gospodarstva vedno bolj skrčena na formo, katere vsebina je bližje potrebam in interesom nosilcev moči in bogastva. Zato se povečuje razmik med pričakovanji in potrebami večine prebivalstva na eni ter realno možnostjo določanja ustreznih pogojev skupnega, družbenega življenja na drugi strani.

Nosilci političnega odločanja, ki bi z institucionalnimi ukrepi lahko spremenili smer razvoja, vedno bolj odkrito delujejo v skladu z neoliberalnimi zahtevami nosilcev ekonomske moči. Posledice takšnega (globalnega) delovanja napeljujejo k oceni, da »že živimo v postdemokraciji, stanju, ko formalni vidiki še obstajajo, resnično odločanje pa že poteka mimo njih, predvsem na relaciji politika-kapital-mednarodne združbe«. ²⁵ Ali, drugače povedano, »demokratske stranke vsepovsod nastopajo kot instrumenti uveljavljanja volje finančnih institucij in družbenih zastopnikov finančnega kapitala«. ²⁶ Zagovorniki obstoječe kapitalistične urejenosti to razumejo kot neko naravno dejstvo, ki se mu preprosto ni mogoče izogniti, treba se mu je samo prilagoditi, kajti za ta red naj preprosto ne bi bilo alternative.

Glede na tako usmerjen razvoj ni presenetljivo, da se je tudi v Sloveniji v času »demokracije« zelo zmanjšalo zaupanje v ključne politične institucije, ²⁷ povečalo pa se je zaupanje v družino in sorodstvo, kar je v skladu z (neoliberalno) individualizacijo odgovornosti za obstoj posameznika in družbe. Dilema, ali je sedanje stanje v slovenski družbi nepredvidena posledica razvoja kot takega in pomanjkanja »vizije« nasploh, se vedno

25. Kot navaja J. Lorenci ugotovitev Colin Crouch v prispevku *Naši poppremieri* (Mladina, 3. 7. 2015, str. 17).

26. Kot ugotavlja S. Tomšič v prispevku *Upor* (Mladina, 3. 7. 2015, str. 22), kjer tudi trdi, da če »drži, da je evropski združitveni proces izključno ekonomski projekt, potem je bila demokracija vseskozi farsa: na videz prijazna grimasa avtoritarnega kapitalizma«.

27. Kot primer lahko vzamemo skrajnost, popolno nezaupanje v državni zbor, ki ga je leta 1991 po podatkih SJM/1 izrazilo 12 % vprašanih, leta 2012 pa 43 % (SJM 12/1); podobno se je okrepilo nezaupanje v vlado (ustrezna deleža sta 13 % in 39 %).

bolj kaže kot umišljena in odvečna. Na podlagi objektivnih indikatorjev o institucionalno determiniranih spremembah (ki so privedle do silovitega naraščanja družbene neenakosti) kot tudi z upoštevanjem subjektivnega zaznavanja teh sprememb, ki kažejo na postopno ozaveščanje o bistvu »normalizacije« družbenega reda, lahko utemeljeno sklepamo, da je zelo jasna vizija razvoja v samostojni državi (vsaj na družbeno latentni ravni) obstajala že pred samo odpravo socialističnega sistema in da ta vizija – ob nedvoumni podpori ali celo prisili Evropske unije – postaja vedno močnejša določilnica bodočega razvoja Slovenije. Realna alternativa sedanjemu stanju je »more but the same« (A. Gouldner), kolikor se ne bo zmanjšala razdalja med večino (producentov vsega razpoložljivega bogastva in sredstev za življenje) in manjšino, ki odloča o prerazdelitvi ustvarjenih dobrin. Ali, drugače povedano, *status quo* se bo v Sloveniji nadaljeval, kolikor bolj se bo krepila asimetrična demokracija²⁸ kot dekla svobodne tržne ekonomije.

Vzpostavljanje bolj uravnotežene demokracije, ki bi z državno regulacijo odpravljala negativne in družbeno razkrojevalne učinke kapitalističnega reda, je alternativa, ki se je v zadnjem desetletju že ugnezdila v zavest kot vodilna,²⁹ zlasti pri najnižje izobraženih in pri vernih.³⁰ Treba pa je omeniti, da se je hkrati okrepilo prepričanje o skupni odgovornosti posameznika in države (ki je navzoče pri dobri tretjini anketiranih, nadpovprečno pri višje in visoko izobraženih ter nevernih), medtem ko se je že pičila manjšina zagovornikov popolne individualne odgovornosti še zmanjšala. Vzporedno s to spremembo se je krepilo zavzemanje za »majhne socialne razlike«, kar kažejo podatki merjenj javnega mnenja od leta 1994 do 2013³¹ in (zelo) pozitiivni odnos do pojma »sindikalne pravice delavcev«.³²

Vprašanje je, ali lahko v takšni (pre)usmeritvi subjektivnih zavzemanj za več pravičnosti v družbi vidimo predvsem izraz nostalgije po socializmu, s čimer se v javnem diskurzu pogosto (slabšalno) označuje kakršna koli kritična presoja obstoječega stanja in nakazovanje alternativnih rešitev, ki niso po meri vladajoče manjšine. Čeprav naj bi bilo »postsocialistično obdobje /.../ izredno plodno za nastajanje nostalgij« po socializmu (Velikonja 2008: 30), naraščajočega zagovarjanja večje enakosti v Sloveniji ni mogoče celovito pojasniti le s to značilnostjo. Na podlagi sprememb v kolektivni zavesti, ki so v tem prispevku obravnavane v okviru preobražanja strukturno determiniranega okolja, je brez dvoma treba iskati odgovore na vprašanje o povečevanju naklonjenosti bolj egalitarnemu redu predvsem v novih okoliščinah, ki jih v vsakdanjem življenju prisilno doživlja vedno večji del prebivalstva, v neprekinjeni produkciji strahu za obstoj zdaj in v prihodnje. Že prvi vpogled v dinamiko spreminjanja kolektivne zavesti kaže, da se dovezetost za

28. Oznaka »asimetrična demokracija« je primerna oznaka za raznolike delujoče demokratične politične sisteme, v katerih je institucionalno zagotavljanje družbene povezanosti po meri (vladajoče) manjšine (opomba M. Jogan).

29. O tem lahko sklepamo na podlagi odgovorov na vprašanje, *kdo je predvsem dogovoren za to, da bi imeli ljudje primeren življenjski standard*. Podatki v dveh meritvah (SJM 06/1 in SJM 13/1 – S 24) kažejo, da se je za primarno odgovornost države odločila približno polovica vprašanih.

30. Ta podatek pritrjuje ugotovitvi M. Smrketa o večji naklonjenosti vernih »socialističnemu sindromu« (TiP 2015: 449).

31. SJM 94/2 in SJM13/1 – S 38.

32. SJM 94/2 in SJM13/1 – S 34.

enostransko nasprotovanje socializmu zmanjšuje, zlasti pri tistih, ki še imajo osebne izkušnje s socializmom, medtem ko odsotnost teh izkušenj povečuje odprtost za nevednost in potencialno za dojemljivost sovražnega govora o tem sistemu.

Glede na naraščanje negativnih izkušenj s kapitalističnim redom in vedno večjim nezadovoljstvom z življenjem, zlasti v času krize (po letu 2008), je razumljivo, da je naklonjenost reformnim spremembam družbe, ki je absolutno prevladovala do krize,³³ zamenjalo prepričanje, da je treba z revolucionarno oziroma »odločno akcijo korenito spremeniti celoten način delovanja naše družbe«. Takšno mnenje je bilo do leta 2003 izrazito manjšinsko (deleži so bili pod desetimi odstotki), v letu 2013 pa je postalo prevladujoče, zagovarja ga več kot polovica (57,4 %) vseh odraslih anketiranih oseb. Ta zasuk je povezan tudi z okrepitevijo prepričanja, da »potrebujemo močnega voditelja, ki bi uredil stvari«:³⁴ delež se je s 45,4 % v letu 1995 dvignil na 55,2 %.

V takšnih razmerah je vedno bolj pereče vprašanje, v katero smer bo krenil družbeni razvoj: ali k povečevanju pravičnosti in družbene enakosti ali pa v nadaljnje razkrajanje institucionalnih temeljev za njuno uresničevanje. Priseganje na prihodnost *per se* ob učinkovitem delovanju (latentne) strategije razvoja prispeva k nadaljevanju obstoječega stanja. Zato vprašanji »demokracija za koga« in »kje so meje neenakosti« ostaja še naprej aktualno tako za raziskovanje družbenih dejstev kot za spreminjanje v praksi.

Literatura

- Ahčin, Ivan (1939): Komunizem največja nevarnost naše dobe. Ljubljana.
- Collins, Mary (2013): The Price of Austerity. The impact on women's rights and gender equality in Europe. Prispevek na konferenci »Anti-crisis measures and gender (in)equality«. Ljubljana (Ženski lobi Slovenije), 24. 10. 2013. Rokopis.
- Čepič, Zdenko (2005): Privatizacija gospodarstva. V: N. Borak in dr. (ur. Jasna Fischer in dr.): Slovenska novejša zgodovina: od Programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja republike Slovenije 1848–1992 (1304–06). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Čepič, Zdenko (2005a): Ustanovitev Demosa. V: N. Borak in dr. (ur. Jasna Fischer in dr.): Slovenska novejša zgodovina: od Programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992 (1284–85). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Drenovec, Franček (2013): Kolaps elite. Iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi. Ljubljana: Založba / *cf.
- Dragoš, Srečo, in Leskošek, Vesna (2003): Družbena neenakost in socialni kapital. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Hafner Fink, Mitja (1999): (Attitudes to) Social Inequality in the Process of Transition from Socialism: Comparing Slovenia to Bulgaria, Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland. V N. Toš, P. Ph. Moller in B. Malnar (ur.): Modern Society and Values: 171–189. Ljubljana: Faculty

33. Med letoma 1992 in 2008 je bilo po podatkih SJM vedno precej več kot polovica anketiranih prepričanih, da so reforme pot do izboljšanja (SJM 92/1 – 54,5 % in SJM 08/1 – 72,0 %).

34. V SJM13/1 (S72) je bila takšna možnost dana v zvezi z anketnim vprašanjem: *Včasih demokracija ne deluje. Kadar se to zgodi, nekateri menijo, da potrebujemo močnega voditelja, ki bi uredil stvari; drugi pa menijo, da je tudi takrat, ko stvari ne delujejo, demokracija najboljša. Kaj vi mislite o tem, ali takrat ...*

of Social Sciences.

- Humer, Živa, in Roksandič, Metka (2014): Protikrizni ukrepi in enakost spolov. Referat na konferenci Enakost spolov se obrestuje. Brdo, 15. 1. 2014. Rokopis.
- Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi. Zbornik. Ljubljana: FSPN, 1983.
- Jogan, Maca (2000): Postsocializem in androcentrizem. Družboslovne razprave – Tranzicija in neenakost med spoloma, XVI (34–35): 9–30.
- Jogan, Maca (2004): Slovenska (post)moderna družba in spolna neenakost. Teorija in praksa, 41 (1–2): 361–376.
- Jogan, Maca (2008): Rekatolizacija slovenske družbe«. Teorija in praksa, 45 (1–2): 28–52.
- Kirn, Andrej (1984): Tine Hribar v vlogi ideološkega razumnika. Teorija in praksa, XXI (5–6): 539–552.
- Košak, Klemen (2015): »Z negotovo zaposlitvijo pridejo odlaganje bolniških dopustov, sprejemanje ostrejših norme, večja poraba zdravil«. Intervju z dr. Metodo Dodič Fikfak. Mladina, 10. 4. 2015: 33–36.
- Kovač, Bogomir (2015): Boj za iskanje normalnosti. Mladina, 10. 4. 2015: 31.
- Leskošek, Vesna, in Dragoš, Srečo (2014): Social inequality and poverty in Slovenia – policies and consequences. Družboslovne razprave, XXX (76): 39–53.
- Mazower, Mark (2002): Temna celina: dvajseto stoletje v Evropi. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Nečak, Dušan, in Repe, Božo (2003): Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Repe, Božo (2009): Zloraba zgodovine. Mladina, 20. 3. 2009: 19.
- Rus, Veljko, in Toš, Niko (2005): Vrednote Slovencev in Evropejcev. Ljubljana: FDV, IDV, CJMMK.
- Smrke, Marjan (2008): (Ne)religioznost in socialna distanca do izbranih družbenih manjšin v postsocialistični Evropi. Teorija in praksa, 45 (3–4): 285–300.
- Smrke, Marjan, in Hafner Fink, Mitja (2015): Ekonomija in religija: kriza in ekonomske orientacije vernih in nevernih Slovencev. Teorija in praksa, 52 (3): 436–455.
- Toš, Niko, in dr. (1999): VREDNOTE v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja.
- Toš, Niko, in dr. (2004): VREDNOTE v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999–2004. Ljubljana: Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK.
- Toš, Niko in dr. (2009): VREDNOTE v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004–2009. Ljubljana: Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK.
- Toš, Niko in dr. (2013): VREDNOTE v prehodu VII. Slovenija v mednarodnih in medčasnih primerjavah: SJM – ISSP 1991–2012. Wien: Echoraum, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK.
- Velikonja, Mitja (2008): Titostalgija – študija nostalgije po Josipu Brozu. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Vodovnik, Žiga (2014): Demokratizacija in nova družbena gibanja. Teorija in praksa, 51 (2–3): 415–433.

Viri

Časnikarske vesti in sporočila e-medijev so natančno navedene v opombah.

SUMMARY

In Slovenia the shaping of the autonomous state meant also the replacement of the socialist system with the capitalist one. The preparing of this change and the strengthening of a new social order has been legitimized through the need for the democratization and Europeanization; but the public discourse, based on the reductionist and dehistoricized approach, has been mostly inspired in the ideology of anti-communism. After the shaping of the multiparty parliamentary democracy in the name of the progress the abolition of everything connected with the socialism began and, in the same time the capitalist free market economy, with the very well-known negative social consequences, was restored and strengthened.

The article represents the changing evaluation of the Slovenian population regarding these two systems, based on the data collected through the longitudinal Slovenian public opinion survey from 1990 to 2013. The data are processed by the descriptive statistics instruments, the results are completed by the interpretation regarding their social structural position and respecting various relevant documents as also activities (particularly those of mass media) that are the most effective producers of public opinion. The treating of the topic chronologically follows the existence of each system, therefore the cognitive interest is firstly directed on the evaluation of socialism.

The analysis takes into consideration general assessments regarding a) the socialist period in general and by time sequences, b) the quality of life before and after the establishing of the independent state, c) the relation to the notions of Europe, socialism and capitalism, which are completed by the respondents' statements on that, how selected four notions (justice, humanity, inequality and well-being) do correspond to their representations (images) on both systems. That in the observed period the beginning relatively positive evaluation of capitalism is weakening and, that at the same time, the positive assessments of socialism are increasing, is the key recognition. This tendency is explainable not only by the nostalgia for socialism, but first of all through the multidimensional personal experiences with the worsening of life conditions for the majority of people.

Podatki o avtoricah

Maca Jogan, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani, dr. sociologije
Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-naslov: maca.jogan@fdv.uni-lj.si

Živa Broder, univ. dipl. sociologinja, samostojna strokovna delavka na CJMMK
na Fakulteti za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-naslov: ziva.broder@fdv.uni-lj.si